

Vooral de diaconieën waren rijk, maar hun vermogen was voornamelijk belegd in landbouwgrond. Dit had als nadeel dat crises in de landbouw voor dalende pachtinkomsten zorgden, terwijl tegelijkertijd het aantal aanvragen om een uitkering toenam. De bestuurders wensten echter onder geen beding in te teren op het vermogen en wilden zo veel mogelijk autonoom blijven. De grond werd dus niet verkocht en men vroeg geen subsidie aan bij de gemeente. Een dreigend tekort werd voorkomen door op de bedeling te bezuinigen. In Zuid-Beveland lagen enkele dorpen waar de bevolking in meerderheid of zelfs geheel katholiek was. Hoewel de archieven van de katholieke parochiële armbesturen veel minder goed bewaard zijn gebleven, viel wel te constateren dat de katholieke armbestuurders geen wezenlijk andere koers voeren dan hun reformatorische collega's. De bereidheid om aan de armenzorg te schenken was hier echter groter, vermoedelijk omdat de katholieke minderheid zich hiermee wilde profileren.

De onderzoeker onderzocht nagenoeg alle archiefbronnen die informatie bevatten over armen en armbestuurders. Daarbij bleek dat notulen van armbesturen, 'bedeelboeken' (registers met name van bedeeden) en tabellen met statistische gegevens die door de gemeenten opgesteld werden en bestemd waren voor rijk en provincie, voor een plattelandsgebied met veel kleine dorpen bruikbaar zijn om de identiteit van bedeeden in kaart te brengen. Zij moeten, zoals Kort laat zien, dan wel gecombineerd worden met andere bronnen zoals de registers van de burgerlijke stand, de bevolkingsregisters en de hier goed bewaarde kohieren van de plaatselijke inkomstenbelasting. Documenten geschreven door de bedeeden zijn uiterst schaars, maar in de archieven bleken zich toch heel wat brieven te bevinden van boze werklozen die in de jaren dertig geen genoegen namen met de traditionele benaderingswijze van de heren armbestuurders en in beroep gingen bij gedeputeerde staten.

Kort heeft bijzonder veel werk verzet en een fraai staaltje van vakmanschap afgeleverd. Hij ging letterlijk de boer op, nam geen genoegen met statistieken en gedrukte publicaties over armen en is erin geslaagd de identiteit van armbestuurders en bedeeden goed uit de verf te laten komen. Het cijfermateriaal is verwerkt in een omvangrijke bijlage (399-503).

In het gehele betoog miste ik de gereformeerde kerken. Volgens de volkstelling van 1930 behoorde echter in drie van de negen gemeenten een aanzienlijke minderheid van de bevolking (variërend van 31% tot 39%) tot een gereformeerde kerk of gemeente. De diaconiearchieven van deze kerken zijn echter niet onderzocht. Bekend is dat de gereformeerden andere ideeën hadden over de armenzorg dan de hervormden en zij deze zorg op een andere wijze financierden. Wellicht waren deze archieven niet toegankelijk, maar waarom zulks dan niet even vermeld? Ik miste verder een verantwoording van het gebruikte beeldmateriaal, dat overigens goed gekozen is, en een kaart met de gemeentelijke indeling van het gebied. Het gemeentelijke sociale beleid wordt tenslotte als 'liberaal' bestempeld, omdat het gekenmerkt werd door een aperte onwil om sociale problemen aan te pakken. Met liberalisme heeft dit echter weinig van doen, veel meer met het streven naar behoud van de bestaande machtsverhoudingen, kortom met een vorm van conservatisme. Dat alles neemt niet weg dat Kort een belangrijk boek heeft geschreven dat een leemte opvult en alleen al daarom veel gebruikt zal gaan worden.

Ton Kappelhof

J. C. Hordijk, *De democratie van het respect. Schoolstrijd, levensbeschouwing en politiek debat* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2001 ; Delft: Eburon, 2001, 175 blz., €20,42, ISBN 90 5166 826 0).

Hoewel deze dissertatie een politiek-filosofisch thema behandelt, verdient ze hier toch enige

aandacht, aangezien een substantieel deel van het boek (in omvang bijna een derde) over het verleden gaat. Het is voor geschiedkundigen bepaald interessant dat hier gepoogd wordt om mede aan de hand van een historische casus nieuwe wegen te wijzen in een actueel theoretisch vraagstuk. Slaagt Hordijk daarin? Dat zou mooi geweest zijn voor de wetenschappelijke marktwaarde van ons vak, maar ik was helaas niet onder de indruk van zijn poging.

De auteur, politicoloog van huis uit, beoogt in zijn primair wijsgerig proefschrift aan te tonen dat argumenten van levensbeschouwelijke aard een volwaardige plaats zou moeten worden toebedacht in politieke debatten. In tegenstelling tot wat denkers uit de liberale en rationalistische richting vrezen, is het mogelijk dat met name typisch christelijke redeneringen toch door andersdenkenden worden erkend als legitiem en van belang voor de besluitvorming, zo betoogt Hordijk. Dat blijkt zijns inziens onder meer uit de geschiedenis van de schoolstrijd, toen liberalen en socialisten in 1917 uiteindelijk aanvaardden dat christelijke politici op religieuze gronden bestaansrecht en financiering voor hun eigen scholen claimden. Bovendien werd in liberale kring wel schoorvoetend toegegeven dat de liberale voorkeur voor de neutrale openbare school bij nader inzien niet zo neutraal was, omdat dit een keuze tegen bepaalde religieuze opvattingen en voor rationaliteit, moderniteit en wetenschap impliceerde. Deze analyse van de geschiedenis van een aspect van de schoolstrijd gebruikt Hordijk om zijn centrale idee aannemelijker te maken: ook vandaag de dag hoeven we in de politiek een beroep op christelijke waarden en overtuigingen niet te verbieden om toch een zuivere en tevens vruchtbare politieke besluitvorming te kunnen krijgen. Dit is waar de titel 'democratie van het respect' naar verwijst.

Hordijks theoretische en historische beschouwingen zijn met name gericht tegen de denkbeelden van de politiek-liberaal John Rawls. Door menigeen wordt Rawls gehouden voor de gewichtigste politiek-filosoof van de twintigste eeuw. In een beperkt aantal publicaties heeft hij geprobeerd een plausibele theorie van de moderne, liberale, democratische rechtsstaat te formuleren. Ook Rawls' werk heeft een stevige historische component, waar hij laat zien wat de staatsrechtelijke ontstaansgeschiedenis van de moderne westerse samenlevingen is geweest en welke moeilijkheden daarbij moesten worden opgelost en van welke dwaalwegen men moest terugkeren. Maar het grote belang van zijn benadering ligt in de analyse van hoe normatief verantwoord kan worden dat een democratische staat waarin burgers vrij en gelijk zijn, bepaalde ideeën en praktijken legitimeert en andere verwerpt. Rawls wil daarbij een zo groot mogelijke rationele consensus en vrijwillig *commitment* onder burgers bereiken inzake die gezamenlijke opvattingen van wat de constitutionele basis van de samenleving en basale rechtvaardigheid is.

Vanuit het christendom is er een krachtige contrabeweging tegen het seculiere rationalisme van Rawls c. s. aan de gang. Men verwijt Rawls dat hij in feite niet de grootste gemene deler in de moderne democratie berekent, maar dat hij de suprematie van de politiek-liberalistische — op de keper beschouwd ook levensbeschouwelijke — ideologie nastreeft. Het zou hem niet gaan om het bepalen van formele criteria waarin we elkaar nagenoeg met z'n allen in een open discussie zouden kunnen vinden, maar om het vestigen van zijn eigen omstreden, specifiek-inhoudelijke opvattingen over goed en kwaad. In de ogen van christelijke wijsgeren staat Rawls niet boven de partijen, maar probeert hij vertegenwoordigers van religieuze stromingen de mond te snoeren, door hun manier van redeneren, waarden en normen terug te verwijzen naar een tweede plan: de sfeer van het private domein en van hun eigen achterban.

De wijsgerige merites van Hordijks boek vermag ik niet te beoordelen. Als historicus ben ik — zoals gezegd — in ieder geval niet tevreden. Hordijks beschrijving van de schoolstrijd beperkt zich tot een weergave van fragmenten uit een selectie van uitingen van Groen, Lohman, Schaepman en Kuyper. Noch de schoolstrijd zelf, noch de vier protagonisten worden gecontextualiseerd, in enig historisch perspectief geplaatst, of aan de bestaande historiografie getoetst.

De vier komen bepaald mager uit de verf en ze worden bovendien nauwelijks met elkaar — laat staan met tegenstanders — geconfronteerd. Aan wetenschappelijke bronnenkritiek wordt niet gedaan. De theoretische opbrengst van deze weinig interessante descriptie is niet veel. Wat zou Rawls aan moeten met het gegeven dat een eeuw geleden in Nederland een poldercompromis is gesloten betreffende de financiering van het basisonderwijs tussen liberalen en sociaal-democraten enerzijds en protestanten en rooms-katholieken anderzijds in een koehandel tegen uitruil van het algemeen kiesrecht? Wat bewijst of adstrueert dat?

Johan Sturm

J. Divendal, H. Lakmaker, *Emmy J. Belinfante 1875-1944. Tussen rook, alcohol en mannen* (Amsterdam: Balans, 2001, 298 blz., €20,12, ISBN 90 5018463 4).

'De krant is een meneer', zo luidt het gezegde. Ook binnen de journalistiek wisten vrouwen slechts met moeite een plek te veroveren en moet er nog altijd een inhaalslag gemaakt worden. De in 1981 opgerichte Stichting vrouw & media heeft dat meerdere malen aan de kaak gesteld, onder meer met het in haar opdracht vervaardigde overzichtswerk *Voor zover plaats aan de perstafel. Vrouwen in de dagbladjournalistiek, vroeger en nu* (Amsterdam, 1986). Daarin richt de aandacht zich zowel op de positie van vrouwen in de Nederlandse pers, als op het geslacht van de krant en van de journalistiek in het algemeen. Het gaat daarbij om de vraag welke thema's op welke wijze en door wie in de media worden behandeld. De hiërarchie tussen 'hard' en 'zacht' nieuws, tussen 'politiek' en 'cultuur', tussen oorlog en vrede, werkt immers door op de terreinen die vrouwen en mannen in de journalistiek bezetten of toegewezen krijgen. Hoe vrouwen zich vanaf het eind van de negentiende eeuw met welke bijdragen een plaats veroverden in de Nederlandse pers is een nog weinig beschreven thema. De journalisten Joost Divendal en Henriette Lakmaker hebben daar met hun grondig historisch onderzoek naar het leven van Emmy J. Belinfante een goede 298 pagina's aan toegevoegd. Het leven en werk als journaliste vormde het uitgangspunt voor deze biografie, maar al snel wordt duidelijk hoezeer Belinfantes toegang tot de journalistiek en kijk op de wereld bepaald werden door het Portugees-joodse en het beschaafd-Haagse milieu waarin zij verkeerde. Ook de vrouwenbeweging kreeg langzaam maar zeker vat op deze Haagse dame, die aanvankelijk niets van het 'marktkraam-geschreeuw' van haar radicale zusters moest hebben.

Deze drie elementen — joods, Haags en vrouw — die Belinfantes plaats in de journalistiek bepaalden, weten de auteurs op een knappe manier met elkaar te vervlechten. Ook maken ze duidelijk dat deze elementen, afhankelijk van het tijdsgezicht, wisselende accenten kregen. Zo laten zij zien hoe aan het begin van haar carrière mannen uit het joodse milieu haar de nodige steun en ruimte boden, terwijl in een latere periode de vrouwenbeweging en het (werkende) vrouw-zijn de belangrijkste impuls voor haar werk vormden, waarna vanaf mei 1940 het antisemitisme haar het werken — en het leven — onmogelijk maakte.

Emmy J. Belinfante was niet de eerste journaliste in Nederland; wel van Den Haag. Na een paar weinig succesvolle jaren in het onderwijs, trad zij in 1901, op 26-jarige leeftijd, toe tot de redactie van *Het Familieblad*, dat door de auteurs omschreven wordt als 'een typisch product van de joodse assimilatie rondom de eeuwwisseling: Haags en Hollands, met een vleugje 'Portugies'. Wellicht gebeurde dit op voorspraak van een van de directeurs, haar oom Frits Belinfante. Maar het was de hoofdredacteur Salomon Calish die haar hielp de basis te leggen voor haar journalistieke loopbaan. Hij ontpopte zich tot een ware leermeester, die zich weinig gelegen liet liggen aan het geslacht van zijn redactrice. Emmy Belinfante werd breed ingezet: zij bracht